

Decentralizace osídlení – vize a realita*

Část druhá: decentralizace v realitě České republiky

HANA LIBROVÁ**

Škola sociálních studií FF MU, Brno

The Decentralisation of Settlements – Vision and Reality

Part Two: Deconcentration in the Reality of the Czech Republic

Abstract: The second part of the text deals with a statistical portrait of contemporary migration flows in the Czech Republic. In summary, the concentration trend still prevails. Data confirm the general low migration image of Czech people. This phenomenon is notable for example in comparison with migration behaviour of the Northern American population. In some regions, 80% of the inhabitants have never moved house even within the boundaries at the given region. During the 1980's and the 1990's, big cities (Prague included) lost their considerable attraction. This trend does not seem to be surprising from an international perspective. Considering the radical intrapolitical changes and the anticipated social dynamism of the Czech republic, we could however have expected a different trend. In the deconcentration shifts, regions with high landscape and ecological value are becoming the centre of migrants' interest. They are moving in particular to suburbs – suburban migration of people within the highest income categories. There also exists, even though statistically irrelevant, a phenomenon called „elite“ migration. (Here the does not mean „elite“ in the traditional sociological meaning of the word.) It means especially two phenomena: (1) elderly people, from higher income brackets, who have decided to move permanently do their holiday house, and (2) working people, often young families, also leave the city for the country. Most remarkably to find an „alternative“ system. These people often stand in the centre of the social and cultural revival of country areas. They participate in formal and informal structures of leadership in the village community. Through the character of their profession, their endeavour to self-sufficiency, their family life, their moderate consumption, and intensive spiritual life they fulfil some of the features of ecological decentralisation.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 27-40)

Statistický obraz

Data o vývoji počtu obyvatelstva z hlediska územního rozložení dokládají, že se po dlouholeté koncentraci *zvolnil urbanizační pohyb* obyvatelstva. Statistický obraz vývoje osídlení není ovšem dán jen stěhováním. Jakkoli v něm hrají vnitrostátní migrace podstatnou roli, v určité míře do něj intervenují i dva další faktory: Relativně malou vahou působí přirozená reprodukce. Významné jsou v celkových bilancích administrativní změ-

*) Děkuji PhDr. Milanu Alešovi, CSc., doc. RNDr. Aloisu Andrlemu, CSc., RNDr. Dušanu Drbohlavovi, CSc. a RNDr. Zdeňku Čermákovi, CSc. za konzultace v oboru demografie a geografie obyvatelstva. Za cenné připomínky děkuji také kolegovi PhDr. Liboru Musilovi, CSc.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. RNDr. Hana Librová, CSc., katedra sociologie, Škola sociálních studií FF MU, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, fax (05) 41 12 14 06.

ny, k nimž došlo v 90. letech. Jde o úřední odloučení malých obcí od větších obcí a měst, které situaci vrátilo zhruba do 70. let [Andrle 1996].

V tomto článku se zajímáme o venkovské obce (podle demografického úzu sídla do 2 000 obyvatel). V důsledku zmíněných úředních aktů bylo v této velikostní kategorii nově zaregistrováno 71 021 obyvatel. Sociolog tedy musí být při četbě statistik obezřetný. Vyčte-li v nich, že v malých obcích v letech 1991-95 ubylo pouze 24 808 obyvatel, pak v realitě, která zajímá sociologii, šlo o reálný úbytek (migrací a přirozenou měnou) 95 828 obyvatel.

Malé obce se tedy nadále vylidňují, byť v podstatně menší míře než doposud. Průměrné číslo pro malé obce České republiky je celkový úbytek 1,91 na 1 000 obyvatel.¹ Uvedená hodnota je ovšem silně variabilní podle oblastí, což se statisticky projeví v číslech sumarizujících situaci v malých sídlech podle okresů, viz tabulku 1.

Tabulka 1. Úhrn obcí do 2 000 obyvatel (v okresech) s nejvyššími a nejnižšími celkovými přírůstky (- úbytky) obyvatelstva 1991-1995 v ročním průměru na 1 000 obyvatel

	Přírůstek (+)/Úbytek (-)
Ústí nad Labem	15,85
Sokolov	7,29
Frýdek-Místek	5,64
Tachov	5,23
Cheb	5,04
Nový Jičín	5,03
Liberec	4,54
Děčín	4,44
Olomouc	3,48
Opava	3,39
Průměr ČR	-1,91
Nymburk	-6,23
Rakovník	-6,42
Pelhřimov	-6,98
Klatovy	-7,32
Tábor	-7,85
Benešov	-8,04
Strakonice	-8,13
Plzeň-jih	-8,42
Kutná Hora	-8,61
Písek	-11,57

Pramen: Andrle [1996]

Rozhodující roli ve změnách územního vývoje obyvatelstva hrají migrační pohyby. Věnujme se dále právě stěhování obyvatelstva.

¹) Zato malá města o velikosti 2 000-4 999 jsou nejvíce zisková; mají přírůstek 2,72 na 1 000 obyvatel ročně.

Čísla o tzv. relativním migračním obratu² pro celou Českou republiku potvrzují představu i zkušenost o *malé „stěhovavosti“ Čechů*.³ Nejvíce migrací se přitom děje jen na krátké vzdálenosti, z obce do obce v rámci okresu. 46 % obyvatel České republiky žije v obci, v níž se narodili (přesněji v místě trvalého bydliště matky v době porodu), 66 % žije v okresu svého rodiště; např. v okrese Uherské Hradiště žije 83,8 % rodáků, v okrese Hodonín 82 %, Žďár nad Sázavou 80,4 %, v okrese Blansko 79,4 %⁴ [Rodáci 1994]. Běžné vysvětlení sídelní stability na území Čech a Moravy, které hledá příčiny v nedostatku bytů a v neexistenci trhu s byty, je jen parciální – rozhodně se netýká právě decentralizací.

Pokud jsme se v minulých desetiletích domnívali, že naše malá stěhovavost byla způsobena politickou a ekonomickou a sociální ztuhlostí socialistické společnosti, mohli jsme čekat v hodnotách migračního obratu po roce 1989 ráznou proměnu. Změna v celostátních hodnotách migračního obratu však v tomto desetiletí nenastala. Naopak, v devadesátých letech počet stěhujících se trvale klesá. Zatímco v roce 1990 se v ČR přestěhovalo 280 994 občanů, v roce 1995 to bylo jen 204 000 lidí. Nabízí se řada možných vysvětlení pro přetrvávající nízkou mobilitu Čechů: připadá-li nám neexaktní představa o jakémsi trvalém, národním a historicky podmíněném, rysu, můžeme myslet na fakt, že bytová situace se zatím nezlepšila, ba že se pro mnohé zhoršila. Lze brát v úvahu obtíže v hledání pracovních příležitostí. V souvislosti s malou prostorovou mobilitou se však nabízí i obecnější a složitější otázka po charakteru sociální a ekonomické dynamiky u nás.

Zajímáme-li se o osudy malých sídel, předpokládali bychom jako významný impuls pro migrace především útlum a strukturální změny v českém zemědělství. Mohly být zdrojem nové urbanizační vlny. K této vlně však, jak víme, nedošlo. Je sice fakt, že ve venkovských obcích je stěhování relativně (!) nejdynamičtější – ročně se v nich vymění 5 % lidí [Andrle 1996]; tato migrace však v 90. letech neznamená jen vystěhování, ale v rostoucí míře už i přistěhování.

Motivace a geografické cíle migrací

Nabízí se otázka, zda pozitivní hodnocení venkova, o němž jsem psala v první části (*Sociologický časopis* 32, č. 3, s. 285-296), nezůstává pouhou slovní deklarací. Do jaké míry odpovídají vyjádření respondentů o potenciální dekoncentrační migraci a verbalizované sídelní preference faktickému pohybu obyvatelstva?

Ze zahraniční i naší geografické literatury [Drbohlav 1991a] víme, že vazba mezi těmito fenomény může mít různou sílu, která je závislá např. na věku,⁵ na stupni vývoje

²) Součet počtu přistěhovaných a vystěhovaných na 10 tisíc obyvatel středního stavu.

³) Takovou zkušenost udělaly v posledních letech i zahraniční firmy, které si stěžují na malou ochotu Čechů měnit nejen pracovní místo, ale i bydliště.

⁴) Nejméně rodáků žije v okrese Tachov (47,7 %), Sokolov (48, 0 %), následuje Chomutov, Cheb a Karlovy Vary.

⁵) Latentně se asi ve zjišťovaném kalendářním věku uplatňuje tzv. věk ekonomický. Nejstarší a nejmladší jsou nejméně vázání pracovními podmínkami bydliště.

společnosti⁶ a na motivačním pozadí migračních preferencí. V souladu s obsahovým zaměřením tohoto článku věnujme pozornost právě motivacím migračního chování.

Chceme-li se při hledání migračních motivací obrátit na rutinní statistiky, zjistíme, že evidence důvodů stěhování je problematická, ne-li pro sociologa nepoužitelná.⁷ Zastavme se krátce u způsobu, jímž tu statistiky získávají primární informace: Osoba, která se stěhuje, vyplňuje při přihlášce k trvalému pobytu v místě bydliště formulář, na kterém zahrne jednu z předložených variant: „změna pracoviště, přiblížení k pracovišti, učení nebo studium, zdravotní důvody, sňatek, rozvod, bytové důvody, následování rodinného příslušníka, jiné důvody“. Ačkoliv tedy demografické výzkumy konstatují v sídelních preferencích jako dominantní „ekologické důvody“ [např. Drbohlav 1992, Bartoňová a Drbohlav 1993], demografická statistika je vůbec neviduje.⁸ Statistikové se domnívají, že environmentálně orientované motivy lze zahrnout pod pojem „zdravotní důvody“, což je samozřejmě neudržitelné. Lze si dokonce představit životní situaci, kdy se lidé stěhují ze zdravotních důvodů z odlehlých oblastí do velkých měst. Kontaminace environmentálních a zdravotních důvodů také zcela ignoruje demografickými výzkumy doloženou skutečnost [Drbohlav 1991b, 1992], že v migračních preferencích sehrávají roli také jiné „ekologické“ vlastnosti cílové oblasti než vlastnosti hygienické; významnou roli hraje např. stránka estetická nebo rekreační. A to nehovořím o ekologických decentralizačních „bioregionálních“ snahách, jimiž se zabývá tento článek. Ty nemusejí mít se zdravotními důvody společného vůbec nic.

Nepřímou informaci o motivech stěhování mohou poskytnout údaje o stěhování mezi okresy a ovšem také fakt *vnitrostátního stěhování z Prahy*. Určitě je zajímavé, že Praha, v historii až doposud vysněný cíl migrací a oblast s nejnižší nezaměstnaností, ztrácí v 90. letech poněkud na přitažlivosti. Migrační přírůstek nevyrovnává ani rostoucí ztrátu obyvatelstva přirozenou měnou, a tak počet obyvatel Prahy od roku 1993 klesá.⁹ Při hodnocení tohoto faktu musíme vzít na vědomí poměrně silnou tzv. suburbánní migraci Pražanů, o níž bude řeč dále.

⁶) Je např. prokázáno, že v tzv. rozvojových zemích cíle skutečné migrace poměrně pevně korelují s cíli deklarovanými – oboje směřuje do velkoměst, zatímco v zemích průmyslově rozvinutých byl v 70. letech pozorován rozpor mezi ekonomicky motivovanou migrací a verbální preferencí, zdůrazňující význam klidného a spokojeného života [Drbohlav 1991a]. Podle novějších informací však dnes v ekonomicky bohatých zemích roste shoda mezi cíli migrací a slovní preferencí, a to ve smyslu jejich „ekologičnosti“.

⁷) Z publikovaných statistických dat se sociolog nedozví nic ani o vlastnostech migrantů, o jejich věku, vzdělání, zaměstnání apod. I zde je odkázán na sociologický výzkum.

⁸) Bylo by to z hlediska historické geneze statistických klasifikací pochopitelné, nebýt toho, že v roce 1986 byla prováděna inovace klasifikací!

⁹) Podobná situace je v našich dalších šesti velkoměstech, s výjimkou Olomouce.

Tabulka 2. Přírůstek obyvatelstva Prahy v letech 1989-1994

	přistěhovalí do Prahy	vystěhovalí z Prahy	migrační přírůstek	přirozený přírůstek	celkový přírůstek
1989	17 470	10 219	7 251	-3 573	3 678
1990	17 905	13 781	4 124	-3 792	323
1991	17 504	13 093	4 411	-2 849	1 562
1992	15 421	11 608	3 813	-3 387	426
1993	15 478	12 198	3 280	-3 595	-315
1994	12 777	10 664	2 113	-4 585	-2 472

Pramen: Pohyb obyvatelstva 1989-1991, Stav a pohyb obyvatelstva 1992-1994.

O důvodech migrace vypovídají něco i změny v *migrační atraktivitě jednotlivých oblastí*, resp. okresů. Z tabulky 3, která vytváří z tohoto hlediska mezi okresy pořadí, je v letech 1961-1991 zřetelný posun od oblastí nabízející ekonomické výhody k okresům vyznačujícím se zdravým prostředím, esteticky a rekreačně cennou krajinou [Bartoňová a Drbohlav 1993]. Silně se zvětšila přitažlivost „ekologicky čistých“ okresů jižních Čech i výběžku Čech východních. Cíle reálné migrace v letech se tak relativně přibližovaly k verbálně vyjádřeným ideálům místa bydlení (srv. první část této stati). Nápadně rostl migrační zájem o okresy západního pohraničí, např. Cheb a Tachov, kde je třeba myslet především na vliv otevření hranic. Tabulka 3 zároveň dokládá i posun k poměrně silnému vystěhovalectví z ekologicky narušených urbanizovaných oblastí, ze severních Čech a z Ostravska.¹⁰

Podle názoru geografů (Drbohlav – ústní sdělení) se zdá, že se dnes v migracích některých skupin obyvatelstva opět výrazněji prosazují ekonomické důvody, situace na trhu práce, výše mzdy apod., což lze klasifikovat jako částečné přiblížení k migrační podmíněnosti rozvojových zemí. Je možné, že správnost těchto odhadů je aspoň náznakem potvrzena v tabulce 4, která přináší nová data o okresech s nejvyššími migračními přírůstky (a úbytky) obyvatelstva pro léta 1991-1995.

¹⁰⁾ I zde si sociolog povzdychne, že neví nic o tom, co je tu pro něj nejzajímavější; jak je migrace z ekologicky narušených oblastí selektivní z hlediska sociální struktury.

Tabulka 3. Pořadí okresů ČR podle intenzity relativního migračního salda v letech 1968-1991

Okres	1960 1962	1969 1971	1979 1981	1989 1991	Okres	1960 1962	1969 1971	1979 1981	1989 1991
Praha	12	8	9	2	Most	5	65	72	71
Benešov	44	73	36	73	Teplice	22	30	63	66
Beroun	43	40	10	34	Ústí n. Labem	15	63	19	29
Kladno	13	26	17	59	Havlíčkův Brod	51	38	41	26
Kolín	32	15	21	55	Hradec Králové	18	5	6	16
Kutná Hora	60	25	48	30	Chrudim	49	53	26	38
Mělník	8	9	43	68	Jičín	50	57	35	28
Mladá Boleslav	34	17	13	19	Náchod	42	49	28	32
Nymburk	33	70	44	61	Pardubice	9	7	24	43
Praha-východ	19	16	5	62	Rychnov n. Kn.	28	20	51	9
Praha-západ	16	32	38	39	Semily	29	46	11	3
Příbram	6	36	33	51	Svitavy	75	71	67	52
Rakovník	54	44	42	20	Trutnov	62	74	65	41
České Budějovice	14	10	3	1	Ústí n. Orlicí	47	4	47	24
Český Krumlov	55	11	14	27	Blansko	25	12	53	36
Jindřichův Hradec	56	24	25	10	Brno-město	7	21	2	4
Pelhřimov	52	56	31	58	Brno-venkov	26	58	64	72
Písek	40	14	23	47	Břeclav	64	28	52	45
Prachatice	74	62	15	7	Zlín	38	52	16	8
Strakonice	59	33	20	14	Hodonín	36	45	45	46
Tábor	23	37	37	18	Jihlava	53	34	34	49
Domažlice	66	39	71	54	Kroměříž	30	31	55	23
Cheb	39	67	69	6	Prostějov	61	59	58	57
Karlovy Vary	48	72	76	60	Třebíč	30	50	40	48
Klatovy	41	61	60	25	Uherské Hradiště	57	55	61	44
Plzeň-město	4	2	1	11	Vyškov	65	42	59	31
Plzeň-jih	73	68	68	70	Znojmo	71	75	70	33
Plzeň-sever	67	60	73	21	Žďár n. Sázavou	24	35	49	63
Rokycany	10	43	39	67	Bruntál	70	64	66	69
Sokolov	2	3	74	74	Frýdek-Místek	21	6	32	17
Tachov	63	47	75	15	Karviná	1	27	56	76
Česká Lípa	69	76	4	5	Nový Jičín	20	18	30	12
Děčín	58	69	62	56	Olomouc	46	23	27	13
Chomutov	11	48	8	64	Opava	72	1	50	35
Jablonec n. Nisou	31	19	7	22	Ostrava	3	41	12	37
Liberec	45	22	22	42	Přerov	35	13	46	53
Litoměřice	17	54	57	65	Šumperk	68	66	54	40
Louny	76	51	18	75	Vsetín	27	29	29	50

Pozn.: Intenzita relativního migračního salda je rozdíl počtu přistěhovalých a vystěhovalých vztahený na 10tis. obyvatel středního stavu dané územní jednotky.

Pramen: Bartoňová, Drbohlav [1993].

Tabulka 4. Okresy s nejvyššími a nejnižšími celkovými migračními přírůstky (úbytky) obyvatelstva 1991-1995 v ročním průměru na 1 000 obyvatel

	Přírůstek (+)/Úbytek (-)
Praha-západ	4,40
České Budějovice	4,26
Olomouc	2,88
Kroměříž	2,47
Hlavní město Praha	2,40
Brno-město	2,19
Semily	2,14
Kladno	2,10
Rokycany	2,09
Mladá Boleslav	1,99
Průměr ČR	0,78
Ústí nad Labem	-0,72
Příbram	-0,91
Louny	-0,98
Most	-1,03
Rakovník	-1,11
Pelhřimov	-1,20
Benešov	-1,31
Strakonice	-1,40
Písek	-1,56
Ostrava-město	-1,66

Pramen: Andrie [1996].

Suburbánní a „elitní“ migrace na venkov

Opustíme-li statistický makropohled, setkáme se na úrovni podrobnějších regionálních a místních statistik s významným růstem decentralizačního fenoménu, kterému říkáme *suburbánní migrace*, stěhování do příměstských oblastí. Jde o sociologicky pozoruhodný jev, hodný bližšího poznávání, který však tato stať nechá stranou. Suburbánní migrace se dnes týká především lidí z nejvyšších příjmových kategorií. Bydliště s velkou zahradou a v blízkosti přírodní krajiny nezůstane bez vlivu na životní způsob lidí. Není přesto pravděpodobné, že tento typ decentralizace, trvale vázaný na město a charakteristický atributy individualismu a hmotného bohatství, jako jsou bazény, automobily, dvojgaráže apod., by mohl přispět k naplnění vize ekologicky uvažujících autorů o decentralizovaných formách života.

Suburbánní typ dekoncentrace čerpá z docela jiných sociálních zdrojů, než které bude další text asociovat se slovem „elitní“. Jak napovídají uvozovky, neužívám toto adjektivum ve shodě s dosavadním sociologickým územ; ten by jako elitní označil právě migraci suburbánní, a to díky její sociální struktuře.

Některé kvalitativní výzkumy naznačují [Librová 1975, 1994a], že skutečně dochází k migracím, které se svými charakteristikami blíží ekology přivolávané decentralizaci. Jde o fenomén početně relativně velmi slabý, který se ve statistikách pohybu obyvatelstva ztrácí. Přesto jej téměř každý Čech, zejména osoba s vyšším vzděláním, zná aspoň ze svého okolí. Význam tohoto tenkého decentralizačního proudu nespočívá v kvantitě, ale v některých specifických vlastnostech.

V této souvislosti musíme ovšem myslet na *alternativní komuny*, převážně zemědělského typu. U nás jsou zatím vzácné. Jejich podobnost s ekologickými vizemi je však výrazná. Ekologické ideje leží přímo v základu jejich programu. Jakkoli jde o pozoruhodný fenomén, velký otazník se vznáší nad jeho trvalostí a šířením, a to jak z důvodů sociálních, tak z důvodů ekonomických a výrobních. Ani o tomto tématu bohužel tento článek nepojednává. Čeká u nás teprve na svého výzkumníka.

Okrajovou formou reálné „elitní“ decentralizace je *chalupaření*. Zmínila jsem se o něm zatím jako o nositeli a šířiteli vysokého hodnocení venkova a jeho způsobu života. Je však zároveň součástí krátkodobé (víkendové, prázdninové) dekoncentrační mobility obyvatel.¹¹

Intenzivní zájem o tuto rekreační aktivitu byl vyvolán především zmařením profesních kariér v 70. letech. Dnes, kdy byly naopak četné profesní a podnikatelské dráhy ostře nastartovány a kdy se otevřely široké možnosti rekreace mimo území státu, mohli bychom očekávat snahu se rekreačních chalup zbavit. Realitní kanceláře však zaznamenaly v roce 1990 jen slabý krátkodobý růst počtu prodávajících (a dnes již opět poptávka převažuje nad nabídkou). Vysvětlení není obtížné: Většina budovatelů chalup ze 70. let se již přiblížila důchodovému věku, mnozí z této věkové kohorty už svou novou profesní kariéru ani nenastoupili. Dostali se do stadia, které si po léta budování plánovali: na chalupy se stěhují na velkou část roku, někteří dokonce natrvalo.¹² V některých případech musíme myslet i na ekonomické, případně bytové důvody, které mohou vést chalupáře-důchodce ke stěhování na venkov.¹³

Máme co činit s pozoruhodnou, jakkoli nepočetnou formou decentralizace trvalého osídlení. Poznala jsem, že někteří z těchto původem městských důchodců, většinou lidí s vysokoškolským vzděláním, jsou organizátory kulturního života v malých sídlech. Na vývoj venkova však mají častěji vliv nepřímý a potenciální – v postoji k venkovu jsou inspirací pro rodiny svých dětí, pro vnuky a jejich kamarády.

Demograficky i sociologicky je nicméně pro venkov perspektivní především *migrace lidí v reprodukčním věku*, kteří se na venkov stěhují natrvalo i s rodinami, lidí ekonomicky aktivních, zejména jsou-li v malém sídle zaměstnaní či podnikají tam. Pravděpodobnost migrace na venkov je ovšem u mladé městské rodiny nízká. Pracovní příležitosti jsou tam vzácné, podíl osob zaměstnaných v zemědělství klesl na úroveň západoevropských zemí.¹⁴ Venkovu nepřeje ani dopravní a školská politika státu. Deficit veřejné dopravy nesmírně ztěžuje život v malých a odlehlých sídlech. Jen ve výjimečných případech došlo na zřízení málotřídních škol.

Navzdory naznačeným a dalším obtížím se někteří mladí lidé na venkov stěhují. Právě určitá část z nich je motivována a žije tak, že tvoří jádro fenoménu, který nazývám „elitní migrace“, jakkoli jejím aktérům toto označení nepřísluší z hlediska většiny běž-

¹¹) O tento typ prostorové mobility se zajímá i česká statistika. Sčítání lidu, domů a bytů sleduje dojížděku do rekreačních objektů. Nerozlišuje však přitom mezi chalupou a chatou, což jsou sociologicky odlišné formy rekreace [Librová 1975].

¹²) Drbohlav [1991a] uvádí, že u osob 60-69letých, osvobozených od profesních vazeb (dodejme, i závazků rodinných), lze konstatovat nejpevnější vazbu mezi verbálně vyjádřenými ideály bydlení (převážně „ekologicky“ založenými) a jejich migračními realizacemi.

¹³) Mohou svůj městský byt přenechat dospělým dětem, případně jej mohou pronajmout.

¹⁴) Což je zdrojem uspokojení české vlády, včetně ministra zemědělství.

ných sociologických kritérií – mají nízké příjmy a malá vydání, často chudě vybavené domácnosti, někdy neukončené vysokoškolské vzdělání.¹⁵ Užití slova „elitní“ je založeno na jejich způsobu života, který splňuje představy hodnotící sociologie o pozitivním sociálním chování v nejrůznějších dimenzích, a to v míře, která je výzkumníkovi, zavázanému badatelskou skepsí, až nemilá.

Tento typ životního modu je popsán v monografii *Pestří a zelení (Kapitoly o dobrovolné skromnosti)* [Librová 1994a].¹⁶ Výzkumný soubor, na němž je knížka založena, nebyl tvořen pouze migranty z měst na vesnice a do malých měst; tento rys životní dráhy však byl charakteristický pro většinu jeho členů.

Některými vlastnostmi odpovídali tito lidé – řekněme jim pro jednoduchost v analogii s knihou „*pestří migranti*“ – skutečně naznačeným ekologickým vizím decentralizovaného způsobu života (viz první část této stati). Ač jsou málokdy zemědělci, na nichž má podle decentralizační představy stát „zelené komunitní společenství“, v rozporu s ní profese „pestrých migrantů“ rozhodně není: často se věnují řemeslům, zejména řemeslům uměleckým, což je typická „schumacherovská“ profesní orientace.¹⁷ Záliba v ruční práci je pro ně příznačná a lze ji považovat za jeden ze základních rysů jejich konzervativně laděného života. Zároveň však u nich můžeme pozorovat inklinaci k technologiím „třetí vlny“; tito lidé rádi pracují s počítačem, téměř všichni mají telefon a do budoucna si pohrávají s myšlenkou napojit se na počítačovou síť.¹⁸ Do obrazu způsobu života v postindustriální společnosti zapadá i fakt, že tito lidé nedojíždějí do zaměstnání, případně dojíždějí na krátkou vzdálenost. Přizpůsobují svou práci místním podmínkám a raději obětují svou kvalifikaci, než by se vzdalovali na velkou část dne ze svého bydliště a od své rodiny.

Domácnosti spontánně směřují k samozásobitelství, přinejmenším ovocem a zeleninou, oděvy se přešívají, vlastnoručně šijí, dědí, směňují či jinak přijímají z druhé ruky. Podobně je tomu s nábytkem a dalším zařízením skromných domácností.

Názor o obnovení sociální koheze v decentralizovaných pospolitostech a o probuzení pocitu odpovědného občanství potvrzuje rozsáhlé komunikační pole „pestrých migrantů“. Obsahuje jak vazby příbuzenské, tak sousedské. Charakteristická je pro ně silná integrace do početné rodiny¹⁹ a zároveň otevření rodiny širším kontaktům. Překvapivě velká část z nich skutečně participuje na životě obcí, a to buď přímo, nebo prostřednictvím obecních institucí; jsou vedoucími dětských kroužků a amatérských divadelních souborů, snaží se obnovovat místní tradice, jsou členy obecních zastupitelstev. V souboru se k našemu překvapení vyskytovali starostové a místostarostové. V některých obcích to

¹⁵) Někteří však mají podíl na moci lokální úrovně, pracují v místních zastupitelstvech.

¹⁶) Kniha je postavena na kvalitativně koncipovaném výzkumu životního způsobu 44 českých domácností (celkem 70 dotázaných) dobrovolně rezignujících na růst hmotných stránek životní úrovně.

¹⁷) Linie představy o blahodárném účinku řemesel, zvláště uměleckých řemesel, v moderním světě se táhne už od sociálních utopistů a praeraffaelistů.

¹⁸) V této souvislosti se vybavuje idea A. Toillera o příbuzných rysech první vlny zemědělství a řemesel s třetí vlnou postindustriální.

¹⁹) Počet dětí v rodinách je podstatně vyšší, než je průměr, časté je vícegenerační soužití s prarodiči.

dokonce působí, jako by to byla právě „náplava“,²⁰ nikoliv domácí obyvatelstvo, kdo drží společenský a kulturní život obce nad vodou, respektive kdo jej rozvíjí. To zajímavým způsobem komplikuje obecně sdílenou představou o „návratu ke kořenům“ a o domovu, místu sdílenému generacemi, jako podmínkách pro revitalizaci venkova [Dejmal 1994]. Je třeba si uvědomit fakt, který je potvrzen podnětnými výzkumy M. Lapky [1995]: Obnovuje-li se na českém venkově znovu „střední selský stav“, pak se to děje v podmínkách, které zatím neumožňují, aby tento sociální aktér zaujal své někdejší postavení a funkci v lokální komunitě. Prostě řečeno, dnešní soukromý zemědělec nemá pro komunitní život čas ani smysl. Jeho kapacita je plně absorbována prací v hospodářství a jednáním s úřady.

„Pestří migranti“ odpovídají představě o duchovní dimenzi decentralizovaných komunit budoucnosti. Většina je křesťany ekumenického tolerantního typu. Pro jejich charakteristiku je důležité, že právě tento duchovní rozměr či smysl pro řád stojí v základu jejich života. Nejsou tedy primárně orientováni ekologickou motivací.²¹

Přesto se dá říci, že příslušníci „elitní“ migrace naplňují i v ekologických kritériích model žádoucího chování. Jsou si vědomi hodnoty krajiny, v níž žijí, ale i globálního ekologického ohrožení. Snaží se minimalizovat negativní dopady na přírodu jak v chování svém a své rodiny, tak v chování celé obce (účastní se jednání o skládkách odpadů, o dopravě, vysazování stromů, iniciují zapojení obce do Programu obnovy venkova apod.). V první části této stati jsme naznačili obavu z ekologicky riskantního rozhodování tradičních venkovanů. Je zvláštní, ba paradoxní, že u „náplavy“ z měst se ho tolik obávat nemusíme.

Je však třeba zdůraznit, že uvedené charakteristiky nejsou reprezentativní a asi ani typické pro lidi stěhující se z města na venkov. „Pestří migranti“, jejichž základní výběrovou charakteristikou bylo dobrovolné omezování ve spotřebě hmotných statků, mohou být jen malou netypickou částí všech migrantů.

Poznámka o reálné decentralizaci v zahraničí

Záměrem tohoto textu není referovat o situaci v zahraničí. Přesto je třeba se o ní aspoň zmínit. Celosvětové národní statistiky vykazují v posledních letech zpomalení urbanizačních procesů [Andrle 1996]. Vlády v řadě evropských zemí podporují rovnoměrnější rozmístění obyvatelstva, např. zvýhodňováním drobného podnikání v menších sídlech.

Taková podpora přichází do úrodného sociálního terénu. Hodnotový příklon k vesnici, jak jsem o něm psala v první části této stati, je v některých zemích výrazný. Staví se často do vědomé opozice k městům, jako by ignoroval současné snahy o jejich nové pojetí. Projevuje se i v odporu vůči mezinárodní integraci a globalizaci. Takový odpor byl dokonce institucionalizován, např. v Mezinárodním fóru o globalizaci.²² Navzdory početné převažující migraci do měst a navzdory novému zájmu o obnovu upadajících urba-

²⁰) Nepřiliš lichotivé, ale rozšířené a výstižné označení pro migranty z měst. Často se jedná o osoby rodem a socializací z venkova, které se po zkušenosti s městem vracejí do rodné, ale často také jiné vesnice.

²¹) Spíše intuitivní a spontánní chování „pestrých migrantů“ lze dát do protikladu se „zelenými komunami“, kde je ekologické jednání základem a programem, a také s uvědomělými snahami jednotlivců a domácností o ekologicky příznivý životní styl, který můžeme pozorovat na Západě [Librová 1994b].

²²) V roce 1995 se v San Francisku konalo jeho třetí zasedání.

nistických jader ze strany progresivních architektů a nejbohatších obyvatel se v mnoha zemích dá hovořit o ideové renesanci i reálné revitalizaci venkova.

Je paradoxní, že tyto snahy vznikly často právě díky globalizaci ve výměně informací. V jejich čele stojí nejen aktivisté a angažovaní odborníci bohatých zemí, ale v poslední době i tzv. rozvojových zemí. Významné je takové hnutí např. v Malajsii a v Indii.²³ V západoevropských zemích a v USA, ale právě i v zemích rozvojových, se šíří alternativní komuny, které se cítí být pionýry budoucích záchranných decentralizací.

Časopisecké reportáže z bavorského venkova s obdivem píší o odvaze mladých venkovských, častěji však městských, lidí zkusit to znovu či spíše nově se zemědělským hospodařením, a to navzdory dosavadním trpkým zkušenostem drobných a středních farmářů s konkurencí dovážených levných potravin. Velkou výhodou v západních poměrech je relativně příznivá tržní vyhlídka těch, kteří se uchýlí k některé z forem organického či ekologického hospodaření.

Odborné i novinářské články se často zabývají typem decentralizačních pohybů, které bychom mohli označit jako elitní v běžném sociologickém slova smyslu:

Francouzští filmoví herci světové popularity si zakládají na tom, že v lečtem podřizují svou kariéru své nové lásce a aktivitě – žijí na francouzském venkově jako vinaři, pěstitelé oliv, chovatelé skotu a prasat a vůbec jako zemědělství hospodáři. Za podstatné považují, že si v zemědělské práci nevybírají atraktivní činnosti a chvíle, jakou je třeba doba sklizně, ale pracují se svými zaměstnanci na všech fázích cyklů obdělávání půdy a života zvířat.

Výrazně se v západoevropských, ale i severoamerických zemích množí případy umělců, spisovatelů, vědců a architektů, kteří se, aniž by změnili zaměstnání, přestěhovali na vesnici natrvalo; se svými mnichovskými, vídeňskými či londýnskými zaměstnavateli komunikují prostřednictvím počítačů. Tito lidé bývají, podobně jak jsme to četli o českých „pestrých migrantech“, inspirátory v obnově a rozvoji společenského a kulturního života malých lokalit. Jejich intelektuální snahou je respektovat a křísit místní tradice.

Sociologická interpretace a hodnocení těchto procesů však bývají rozporné. V četných sbornících z víceoborově koncipovaných konferencí²⁴ je zřetelný optimistický tón. Typický bývá už jejich název, např. „Venkov má budoucnost“, „Od staré zátěže k novým břehům“ a podobně. Na seminářích a konferencích se jedná v nadšeném duchu, nemluví se již o decentralizaci jako o vizi, ale už jako o více či méně frekventované realitě. Často je z kontextu a tónu prezentace nápadné, že se odborníci shodného zájmu, a často i shodného životního osudu, chtějí na společném jednání vzájemně povzbudit. Přítomní odborníci nejsou většinou teoretičtí badatelé; jsou to lidé, kteří zájem o venkov praktikují a kteří se radí, jak postupovat v konkrétních problémech. Charakteristická témata se týkají pracovních příležitostí a dopravy, zejména pokusů omezit všudypřítomnost automobilů a vrátit venkovu veřejnou dopravu, která byla v západoevropských zemích do značné míry, ve Spojených státech téměř úplně, zlikvidována.

Akademičtější texty ve vědeckých časopisech se vyznačují střízlivějším a skeptičtější tónem [srv. např. Richter 1993, Rudolph 1993]. Poukazují na trvalé, byť v posled-

²³) Tam bývá spojováno se jménem významné biologky a ekologické aktivistky Vandany Shivy.

²⁴) Ze skladby jejich účastníků je patrné, že o revitalizaci venkova usilují nejen krajinní architekti a sociologové, ale také pedologové, agronomové a zoologové, úředníci místní i zemské správy, teologové, psychologové, učitelé, lékaři, technici různých profesí.

ních letech poněkud zpomalené, vylidňování vesnic a na pokračující nepříznivý vývoj ve struktuře jejich obyvatel, zejména z hlediska věku, ale i z hlediska vzdělání. Nepopiratelný sociální pohyb na venkově nepovažují za obnovu tradiční vesnice, ale ani za přechod k životnému svěbytnému a specifickému sídelnímu útvaru. Vidí v něm prosté pokračování modernizačního trendu.

Rudolph [1993] zdůrazňuje, že německé vesnice jsou dnes vybaveny všemi atributy moderního městského života, od automobilů a podzemních garáží přes počítače ke koncertům a módním přehlídkám. Sociálním, funkčním a komunikačním jádrem obnovené vesnice v Bavorsku nejsou zemědělci, ale spíše intelektuálové a umělci, kteří se přestěhovali z měst. Vytrácejí se typické sociální funkce, které ze sociologického hlediska dělaly venkov venkovem: mizí kontrolní role sankcí a oslabuje se význam sousedství, vytrácí se pocit sounáležitosti s místní komunitou; lidé, zejména mladí, se orientují na život minio obec, nemají zájem o její osudy, její řízení apod. Ztrácí-li venkov své charakteristické rysy, nutně ve společnosti nadále mizí jeho význam.

Angažovaní badatelé a strůjci změn na vesnici však nehodlají předmět svého zájmu ponechat spontánnímu společenskému vývoji, který trpně popisují akademičtí výzkumníci. Hlásí se k „realistické utopii“. Užíváním tohoto pojmu chtějí naznačit střízlivost, ale zároveň cílené hledání nových, netradičních řešení života. Prohlašují, že život na venkově není a nemůže být prostým, spontánním návratem k minulému. Podle nich bude do značné míry intencionálním dílem ideje, vize, či ideálu²⁵ a dílem jejich vlastního rozhodování a plánování. Je zajímavé, že němečtí buditelé venkova nemají hrůzu z ideálů, utopii a z plánování, jakou máme my. Měli by k ní jistě nemenší důvody.

Závěr

V českém osídlení stále převažuje koncentrační trend. Jakkoli se oslabuje, v některých vesnicích dožívá nejstarší generace. Přesto nemůžeme přehlédnout, že zároveň sílí i v naší společnosti statisticky slabá, ale sociologicky zajímavá tendence k decentralizaci osídlení, mířící na venkov, případně do měst malé velikosti.²⁶ U jejího zdroje leží patrně především touha mnoha lidí uniknout z prostředí velkých měst a průmyslových aglomerací, žít ve zdravém prostředí. Svou roli však sehrává nesporně i snaha po změně životního způsobu, v jistých ohledech mající historické paralely v modelu arkadské idylly. Je možné, že tentokrát půjde o vlnu mimořádně silnou, odpovídající historicky bezprecedentní síle podnětů moderního města a moderní doby vůbec.

Není dokonce vyloučeno, že v dlouhé perspektivě máme co činit s procesy odpovídajícími futurologické představě o tzv. třetí vlně civilizačního procesu. Že život velkých měst, industriální masová výroba, koncentrace osídlení jsou ve svém, často oslnivém, zenitu. Tofflerově představě o technologickém základu budoucích proměn odpovídá role tzv. kvartéru, zřetelná v dnešních decentralizačních trendech. I skromně žijící migranti na venkově se zařizují telefony a případně záznamníky, faxy, napojují své počítače na Internet.

²⁵) Takový ideál je téměř vždy spojen s hodnotami nemateriální povahy, včetně mezilidských vztahů, ochrany přírody a krajiny.

²⁶) Jak jsem uvedla v úvodu, významnou problematiku vývoje malých a středních měst jsme v této stati nechali stranou. Andrie [1996] zdůrazňuje jejich význam a slibnou demografickou perspektivu.

Podstatně menší je pravděpodobnost, že decentralizační pohyby naplňují radikální vize bioregionalismu o budoucnosti zemědělských soběstačných komunit, jejichž jednoduchý život by byl přizpůsoben přírodním procesům. Dnešní obnova venkova nestojí na renesanci drobné zemědělské činnosti. Do našeho obrazu intervnuje ovšem zásadním způsobem dramatická obtížnost místní zemědělské výroby při zemědělské politice, která připouští neomezenou konkurenci produktů vyráběných v industriálním zemědělství. Zvýhodnění produktů místních zemědělců na trhu ze strany uvědomělých zákazníků formou FAIR TRADE sotva u nás můžeme očekávat. A sotva můžeme čekat takovou podporu v rozhodujícím měřítku kdekoliv jinde ve světě.

Přesto lze říci, že míra samozásobitelství domácností zůstává na českém a moravském venkově velká a že se mírně zvyšuje i samozásobitelství v rámci obce (nápadně např. v prodeji mléka). U nás je nyní rozšířené o omezené hospodaření na restitučních nemovitostech a o mírný rozvoj místních řemesel a služeb. Migranti z měst, včetně chalupářů, k němu přispívají spíše symbolickou, ale právě proto nezanedbatelnou měrou. V některých lokalitách roste sebevědomí venkova a s ním společenský a kulturní život. Ani zde nelze pominout roli migrantů z měst, kteří se někdy sami stavějí do jeho čela.

HANA LIBROVÁ vystudovala biologii na Přírodovědecké fakultě UJEP v Brně, absolvovala vědeckou přípravu v sociologii na Filozofické fakultě KU v Bratislavě. Na katedře sociologie Školy sociálních studií na Filozofické fakultě MU v Brně se zabývá tématy stojícími na pomezí společenských a přírodních věd, především sociologickými aspekty ekologických problémů. Napsala knihy Sociální potřeba a hodnota krajiny (Brno, Spisy FF UJEP 1987), Láska ke krajině? (Brno, Blok 1988), Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti (Brno, Veronica, Hnutí DUHA 1994).

Literatura

- Andrle, A. 1995. „Změny v sídelní struktuře obyvatelstva.“ *Moderní obec*, č. 3: 24-26.
- Andrle, A. 1996. „Územní aspekty vývoje obyvatelstva 1991-1995.“ *Státní správa a samospráva*, č. 40.
- Bartoňová, D., D. Drbohlav 1993. „Migrační atraktivita v regionálním pohledu (okresy ČR v letech 1961-1991).“ *Demografie* 35: 95-107.
- Dejmal, I. 1994. „Kořeny vztahů ke krajině.“ *Veronica*, 4. zvláštní vydání: 1-4.
- Drbohlav, D. 1991a. „K problematice vztahu preference – migrace.“ *Zprávy Geografického ústavu ČSAV* 28, č. 3: 29-38.
- Drbohlav, D. 1991b. „Mentální mapa ČSFR. Definice, aplikace, podmíněnost.“ *Sborník České geografické společnosti* 96, č. 3: 163-176.
- Drbohlav, D. 1992. „Kam a proč? Regionální a sídelní preference obyvatelstva Prahy.“ *Demografie* 34: 40-51.
- Lapka, M. et al. 1995. „Land, Culture and Crisis.“ Národní zpráva pro řešení projektu EU za rok 1994. České Budějovice: Ústav ekologie krajiny AV ČR.
- Librová, H. 1975. „Dva typy druhého bydlení v ČSR.“ *Sborník prací FF UJEP*, G 19: 53-64.
- Librová, H. 1988. *Láska ke krajině?* Brno: Blok.
- Librová, H. 1994a. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica a Duha.
- Librová, H. 1994b. „Zmírnění konzumu jako prestižní forma stylu života v Holandsku.“ *Sociologický časopis* 30: 513-521.
- Pohyb obyvatelstva v ČR za léta 1990,1991*. Praha: ČSÚ.
- Richter, R. 1993. „Lebensstile in der Partizipation zu Umweltfragen.“ *Österreichische Zeitschrift für Soziologie* 18: 101-106.

- Rodáci. *Struktura obyvatelstva českých okresů podle bydliště v době narození 1994*. Česká statistika. Praha: ČSÚ.
- Rudolph, F. 1993. „Dorf und Dorfsoziologie im Wandel. Zum Problem einer Neuorientierung.“ *Angewandte Sozialforschung* 18: 41-58.
- Řehák, S. 1994. „Demografický vývoj venkova.“ *Veronica*, 4. zvláštní vydání: 16-20.
- Sčítání lidu, domů a bytů 1991. 1993. Praha: ČSÚ.
- Schumacher, E. F. 1975. *Small is Beautiful – Technology with a Human Face*. New York.
- Srb, V. 1991. „Stěhování obyvatelstva v Československu a důvody migrace 1986-1988.“ *Demografie* 33: 78-84.
- Stav a pohyb obyvatelstva v ČR v roce 1992-94 (předběžné výsledky). Praha: ČSÚ.
- Toffler, A. 1980. *The Third Wave*. New York: W. Morrow.
- Vývoj obyvatelstva 1991-1995 podle velikostních skupin obcí a jmenovitě obcí s 5 000-9 999 obyvateli. 1996. Praha: Terplan.

Summary

History has already experienced numerous waves characterised by dreaming of country life. The current wave is linked with the search for a solution to ecological problems (typically in bioregionalism). Several authors have found analogies between life in small communities and the biological principles of ecosystems: e.g. the absence of a controlling centre, the co-operation between self-sufficient units and territorial principle. The decreases in transport, citizen responsibility and social cohesion are often said to be the other virtues of deconcentrated communities.

We can simultaneously hear the voice of criticism: it refers to the danger of totalitarianism. Contemporary population growth demands to be concentrated in cities to preserve areas of wild ecosystems. Whether decisions are truly ecologically motivated, as far as localities are concerned, is however doubtful. Moreover, it would be difficult to ignore the actual improbabilities behind deconcentration migrations.

Sociological surveys, however, prove the positive evaluation of a country life style among Czech people, both town and country people. Research on potential migrations showed a growing interest in areas of great landscape value. The concentration trend is, on the other hand, decreasing – which is also due to the growing number of migration from cities to villages. These migrations are chiefly true for people within the highest income groups and are called suburban migration.

A more detailed study shows, in a statistically insignificant size, the migration of two other interesting groups of town dwellers to the countryside: one group consists in elderly people who have decided to move permanently to their holiday house; the second group consists in young families seeking better and alternative living conditions. Typically, these families become involved into the local political and cultural life and are moderate consumers. These features tend more towards the already mentioned ecologically convenient lifestyle than the comeback of a new 60's generation.